

Ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblər:
tədris metodikası, iş təcrübəsi

X sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi
(III Məqalə)

Akif MƏMMƏDOV,

Bakı Slavyan Universitetinin dosenti

“Nitq mədəniyyəti” bölməsinin tədrisi

X sinfin “Azərbaycan dili” dərslisinin (T.Hacıyev, N.Xudiyev, N.Cəfərov. “Azərbaycan dili”, ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik, Bakı, 2009) sonunda verilən “Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə proqram”a görə, **“Nitq mədəniyyəti”** bölməsinin tədrisinə 22 saat vaxt verilir. (Təhsil Nazirliyinin 2002-ci ildə təsdiq etdiyi proqramda bu vaxt 25 saatdır). Təbii ki, proqramın tematik planlaşdırılması müəllimdən, onun dərs dediyi sinifdən və s. çox asılıdır. Ancaq gənc müəllimlərə kömək məqsədilə dərsləri əsas götürərək aşağıdakı bölgünü məsləhət bilirik. (Bölgüyə müəllim yaradıcı yanaşa, ümumi saatların sayı (22 saat) saxlanmaqla müvafiq dəyişiklik apara bilər).

1. Nitq mədəniyyəti anlayışı – 1 saat
2. Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir – 1 saat
3. Nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri (ümumi məlumat) – 1 saat
4. Nitqin düzgünlüyü – 1 saat
5. Nitqin dəqiqliyi – 1 saat
6. Nitqin ifadəliliyi – 1 saat
7. Nitq mədəniyyətinin ümumi (ictimai) və xüsusi (fərdi) məsələləri – 1 saat
8. Dil, nitq və nitq fəaliyyəti – 1 saat.
9. Azərbaycan ədəbi dili haqqında ümumi məlumat – 1 saat.

10.Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları – 1 saat

11.Fonetik norma – 1 saat

12.Leksik norma – 1saat

13.Dilimizdə özləşmə meyilləri – 1saat

14.Qrammatik norma – 1 saat

15.Nitq normalarının tarixiliyi – 1 saat

16.Nitq istisnaları – 1 saat

17.Natiqlik sənəti – 1 saat

18.Nitq etiketləri – 1 saat

19.Keçilənlərin təkrarı və ümumiləşdirilməsi – 2 saat

Dərsliyin sonunda “Nitq mədəniyyəti”nə aid belə bir mövzu da verilmişdir: “Dəqiq nitq və onun əsas xüsusiyyətləri”. Əvvəla, bu elə nitqin dəqiqlik şərti deməkdir, onun təkrarıdır. Müəllim nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri mövzusunu tədris edərkən dəqiq nitq haqqında geniş məlumat vermək imkanına malikdir. İkincisi, adı çəkilən dərslikdə belə bir mövzu öz əksini ayrıca tapmamışdır (buna ehtiyac da yoxdur).

Bölmədəki ayrı-ayrı mövzuların tədrisi metodikasına keçməzdən əvvəl problemlə bağlı bir mülahizəmizi oxuculara çatdırmağı lazım bilirik. Bu bölmədə (“Nitq mədəniyyəti”) ümumilikdə götürdükdə iki məsələ ilə: a) nitqlə və b) ədəbi dillə bağlı məlumatlar öz əksini tapır. Yuxarıdakı bölgüdə də göründüyü kimi, **nitqlə bağlı məsələlərə aşağıdakılar daxildir:** nitq mədəniyyəti anlayışı, nitq mədəniyyətinin şərtləri, onun ümumi və xüsusi məsələləri, dil, nitq və nitq fəaliyyəti, nitq normalarının tarixiliyi, nitq istisnaları, natiqlik sənəti, nitq etiketləri. **Ədəbi dil haqqında isə aşağıdakı məlumatlar verilir:** ədəbi dil anlayışı, onun fonetik, leksik və qrammatik normaları, normaların tarixiliyi. Dərslikdə, eləcə də proqramda əvvəl nitq mədəniyyəti məsələləri sonra isə ədəbi dillə bağlı anlayışlar

öz əksini tapıb. Nitqlə bağlı bəzi mövzular (“Natiqlik sənəti”, “Nitq etiketləri”) “Ədəbi dil”dən sonraya keçirilmişdir. İstər məktəb təcrübəsinin, istər dərslərdəki nəzəri məlumatların və çalışmaların diqqətlə öyrənilməsi göstərir ki, ədəbi dillə bağlı məlumatların verilməsi nitqlə, nitq mədəniyyəti ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsindən əvvəl keçirilsə, daha məqsədəuyğun olar. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, nitq mədəniyyəti ilə bağlı öyrənilən elə anlayışlar var, ədəbi dilin mahiyyətini bilmədən onları şüurlu şəkildə mənimsətmək ya mümkün deyil, ya da çətinidir. Bəzi faktlara nəzər salaq: Dərslərin 96-cı səhifəsində nitq mədəniyyəti şərh edilərkən yazılır: “Ədəbi dilə yiyələnməyin özü nitq mədəniyyətinə sahib olmağa çalışmaqdır”. Halbuki şagird ədəbi dil anlayışını bir neçə dərs sonra öyrənir (bax: dərslər, səh.113). 2) Nitq mədəniyyəti ilə bağlı verilən 153-cü çalışmada (səh.98) şagirdlərdən tələb edilir ki, mətnə fonetik, leksik, qrammatik normaların pozulduğu məqamları müəyyənləşdirsinlər. Bu çalışmaya aid əlavə tapşırıqda isə “mətni ədəbi dil normalarına əməl etməklə köçürmək” göstərişi verilir. Qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi dil və onun normaları haqqında məlumatlar isə şagirdlərə sonralar verilir (bax: səh.116). 3) Məlumdur ki, nitq mədəniyyətinin düzgünlük və dəqiqlik sərti ədəbi dilin normaları ilə bilavasitə bağlıdır. “O nitq forması düzgün hesab olunur ki, orada dilin fonetik, leksik, qrammatik qayda-qanunları (yəni normaları - **A. M.**) pozulmasın” (dərslər, səh. 102). Deməli, şagird əvvəl ədəbi dil, onun normaları və s. haqqında məlumat alsın, sonra nitq mədəniyyəti ilə bağlı anlayışların öyrənilməsində heç bir çətinlik çəkməz, əksinə, bu anlayışlar nitq mədəniyyəti, ümumilikdə nitqlə bağlı məlumatların mənimsənilməsini asanlaşdırar.

“Nitq mədəniyyəti anlayışı”nı tədris edərkən müəllim ilk növbədə nəzərə almalıdır ki, bu termin (nitq mədəniyyəti) iki mənada işlədilir: a) nitq mədəniyyəti - fonetika, leksika, dialektologiya və s. kimi dilçilik bölmələrindən (sahələrindən) biridir, b) nitq mədəniyyəti - yüksək keyfiyyətli nitq mənasında ümummilli mədəniyyətin formalarından biridir. Nədənsə, dərslərin son nəşrlərində birinci mənə şərh edilmir. Ancaq elə bu dərslərin əvvəlki səhifələrində nitq mədəniyyətinin dilçiliyin sahəsi olması və bu barədə geniş məlumat veriləcəyi

qeyd olunur: “Dilçiliyin gündəlik fəaliyyətdə ehtiyac duyulan bir neçə sahəsi haqqında da məlumat veriləcək: etimologiya, lüğətçilik dialektologiya ilə bağlı ümumi təsəvvür yaradılacaq, ... nitq mədəniyyəti və üslubiyyat isə geniş öyrəniləcəkdir” (səh. 22). Təhsil Nazirliyinin 2002-ci ildə təsdiq etdiyi proqramda da nitq mədəniyyətinin dilçiliyin sahələrindən biri kimi öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur: “Nitq mədəniyyəti, onun predmet və vəzifələri” (Bax: “Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı”, 2002, səh. 57). Bu proqram əsasında yaradılan dərsliklərin ilk nəşrlərində dediyimiz məsələ öz əksini geniş şəkildə tapsa da (bax: T.Hacıyev, N.Cəfərov, N.Xudiyev, Ə.Abbasov, X-XI siniflər üçün “Azərbaycan dili”, 2004, səh. 95), sonrakı nəşrlərdə (2008, 2009 və s.), nədənsə, “unudulmuşdur”. Bizcə, müəllim bu barədə məlumat versə, elmlilik baxımından daha düzgün olar. Belə ki, **nitq mədəniyyəti dilçiliyin sahələrindən biri kimi** şərh olunarkən aşağıdakılar əhatə olunmalıdır: 1) Nitq mədəniyyəti dil vasitələrindən istifadə qaydalarını elmi əsaslarla öyrənən dilçilik sahəsidir. Bu müddəanı şagirdlərə mənimsətmək üçün onların indiyə qədər öyrəndikləri digər dilçilik sahələri yada salınır (fonetika, leksika, qrammatika və s.). Həmin sahələrin hər biri bu və ya digər məsələni, məsələn, fonetika danışığ səslerini, leksika dilin lüğət tərkibini və s. öyrəndiyi kimi, nitq mədəniyyəti də dil vasitələrindən istifadə qaydalarını tədqiq edir. Dil vasitələri dedikdə danışığ səsleri, onların yazıdakı ifadəsi olan hərflər, söz, söz birləşməsi, cümlə və s. nəzərdə tutulur. Bu vasitələrdən istifadə kor-koranə yox, elmi xarakter daşıyır və müəyyən qayda-qanunlara əsaslanır. Şagirdlərə səsdən, sözdən və s. istifadəyə aid öyrəndikləri bəzi qaydalar (orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik) xatırladılır. 2) Hər bir dilçilik sahəsinin konkret predmeti var. Məsələn, fonetikanın predmeti danışığ səsleri, leksikanın predmeti söz, sintaksisin predmeti söz birləşməsi və cümlədir. Bu baxımdan nitq mədəniyyətinin predmeti yoxdur. Deyək ki, fonetikada “a” səsinin qalın, dodaqlanmayan, açıq olması nəzəri cəhətdən əsaslandırılır. Nitq mədəniyyəti isə bu səsdən harda və necə istifadə edilməsini müəyyənləşdirir. Məsələn, iki və çoxhecalı alınma sözlərin birinci hecasında vurğusuz işlənən “o” hərfi [a] kimi tələffüz edilir: *Moskva* [maskva], *monumental* [manumental], sözlərdəki “əa”

qoşalığı [a:] şəklində deyilir: *səadət* [sa:dət] və s. (Burada müxtəlif təlim metodlarından faydalanmaqla leksika və qrammatika ilə bağlı digər qaydalar da yada salına bilər). Deməli, nitq mədəniyyəti səs, söz, cümlə və s. dil vasitələrinin nəzəri xüsusiyyətlərini yox, onlardan düzgün istifadə yollarını elmi şəkildə öyrənir.

3) Yuxarıdakı iki xüsusiyyətdən şagirdlər asanlıqla nəticə çıxarırlar ki, nitq mədəniyyəti nəzəri məsələlərlə yox, bilavasitə tətbiqlə, təcrübə ilə bağlıdır. Yəni bu sahə dil vasitələrindən nitqdə (şifahi və yazılı) istifadə yollarını öyrənir. Bu baxımdan nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik (təcrübi, tətbiqi) sahəsidir.

Nitq mədəniyyəti ifadəsinin ikinci anlamı isə nitqin keyfiyyəti ilə bağlıdır. Məsələnin bu baxımdan şərh üçün ilk növbədə “**mədəniyyət**” anlayışı şagirdlərə izah edilməlidir. Dərslikdə bu termin belə şərh olunur: “Hər kəsin cəmiyyətdə, insanlar arasında, yığıncaqlarda, müxtəlif məclislərdə, ailədə müəyyən ölçülərə sığan, ümumi davranış normalarına tabe olan hərəkət mədəniyyəti” (səh. 90). “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə isə “mədəniyyət” anlayışının daha geniş mənada işləndiyi diqqəti çəkir: “İnsan cəmiyyətinin istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu” (bax: II cild, 2006, səh. 310). Göründüyü kimi, dərslik - mədəniyyəti insanın təkcə cəmiyyətdə (“insanlar arasında, yığıncaqlarda, müxtəlif məclislərdə, ailədə” ifadələri də elə cəmiyyətdə deməkdir) davranış normaları kimi, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” isə həm də istehsal sahəsində və mənəvi həyatda əldə olunan nailiyyəti kimi şərh edir. Bizcə, ikinci izah daha dolğundur. Təsadüfi deyil ki, dilimizdə istehsalat mədəniyyəti, mənəvi mədəniyyət ifadələri işlədilir. Deməli, şagirdə mənimsətmək lazımdır ki, insan fəaliyyət göstərdiyi bütün sahələrdə özünü necə gəldi apara bilməz. Əsrlərlə cəmiyyət tərəfindən müxtəlif sahələrdə əldə olunmuş, qəbul edilmiş müəyyən normalar, qanunlar sistemi var ki, onlara əməl etmək bütövlükdə mədəniyyətdir. Dildə də belədir, o da insanların yaradıb inkişaf etdirdiyi ən mənəvi sərvətdir. Şagirdlər çox yaxşı bilirlər ki, dilin ayrı-ayrı sahələrində müəyyən normalar - qayda-qanunlar sistemi var və danışarkən, yazarkən onları gözləmək lazımdır. Müəllim şagirdlərin fəal iştirakı ilə həmin normaların bir neçəsini yada da sala bilər (məsələn, fonetikada ahəng qanunu, digər orfoqrafik və orfoepik qaydalar,

morfologiyada şəkilçilərin müəyyən qayda ilə düzülüşü, sintaksisdə söz sırası ilə, uzlaşma ilə bağlı qaydalar və s.). Dildə olan belə qayda-qanunlara əməl etmək də **nitq mədəniyyətidir**. Bununla yanaşı, nitq həm də məzmunlu, aydın, dinləyənlərin səviyyəsinə uyğun anlaşıqlı, intonasiyasına görə zəngin olmalıdır. Deməli, nitq mədəniyyətinin yüksək səviyyədə olmasına çalışan şəxs ilk növbədə ədəbi dilin normalarını dərinlən bilməli və onlara əməl etməli, eyni zamanda, yuxarıda qeyd etdiyimiz digər tələbləri də (aydınlıq, anlaşıqlıq və s.) gözləməlidir. Müəllim bu dərstdə “mədəniyyət” sözünün etimoloji təhlilini də verə bilər (bax: dərslik, səh. 97). Bu, ilk növbədə dilin, sözün tarixinə maraq yaratmaq baxımından faydalıdır. Şagirdlər bir daha başa düşürlər ki, söz ilkin mənasını tədricən dəyişə bilər (*gümrah, atom, dəli* və s. kimi sözlərin də taleyi belədir). Dərslikdə bu mövzu izah edilərkən natiqliklə nitq mədəniyyətinin fərqi də toxunulur. Bizcə, bu şərh bir qədər sonrakı mövzuya (“Natiqlik sənəti”) saxlamaq lazımdır. Çünki şagirdlər hələ nə nitq mədəniyyəti, nə də natiqliyi ətraflı öyrənməyiblər. İki anlayışın müqayisəsi o vaxt səmərəli olar ki, onların hər ikisi hərtərəfli mənimsənilsin. Dərslikdə, “Nitq mədəniyyəti anlayışı”na aid 3 çalışma verilmişdir. 151-ci çalışmada mətni ucadan oxumaq və obrazlı ifadələri göstərmək tələb olunur. Təbii ki, ucadan oxumaq üçün şagird ifadəli oxuya əməl etməlidir. Bunun üçünsə şagird şeirin (ümumiyyətlə, mətnin) məzmunu, mahiyyəti ilə yaxından tanış olmalıdır. Ona görə də müəllim çalışmada verilən şeirin məzmunu ilə şagirdləri tanış etməlidir. S.Vurğundan verilən bu nümunə poetizmlərlə, məcazlarla zəngindir. Müəllimin köməyiylə şagirdlər ədəbiyyat dərslərində bədii təsvir və ifadə vasitələrinə dair əldə etdiklərini yada salaraq şeirə xüsusi obrazlılıq gətirən ifadələri, məcazları söyləyir, onların mahiyyətini açmağa çalışırlar. Müəllim əvvəlcə şagirdlərə izah edir ki, obrazlılıq yaradan vasitələrdən biri də məcazlardır. Obrazlı ifadələr deyəndə də çox vaxt bunlar nəzərdə tutulur. Təşbeh, metafora, metonomiya, simvol və s. öləri yada salındıqdan sonra şagirdlərə deyilir ki, şeirdə on çox işlənən metaforaları tapsınlar. Şagirdlər aşağıdakı metaforik ifadələri seçib dəftərlərinə yazırlar:

1) Yenə də yamyaşıl geyinib dağlar, 2) Əriyir güneylər döşündəki qar, 3) *Təbiət* ilhama çağırır məni; 4) *Ürək dil açır ki, sönməmiş odun*; 5) *Hücuma*

başlayır mənim söz ordum; 6) Könüllər mülkündə mən yuva qurdum; 7) Məhəbbət ilhama çağırır məni; 8) Dan yeri yenə sökülür, 9) Zəmilər, tarlalar üzümə gülür, 10) Bu nemət ilhama çağırır məni; 11) Aç payla söz xəzinəni və s.

Müəllimin köməylə buradakı məcazlar şərh olunur. Məsələn, şagirdlər aydınlaşdırır ki, *dağların geyinməsi, təbiətin çağırması, ürəyin dil açması, söz ordusunun hücumu başlaması, könüllər mülkü, məhəbbətin çağırması, dan yerinin sökülməsi, zəmilərin, tarlaların üzə gülməsi* deyimlərində insana məxsus əlamətlər müxtəlif anlayışların üzərinə köçürülməklə ifadələrin obrazlılığı artırılmış və beləliklə, nitq daha gözəl olmuşdur.

Sonra isə şagirdlər təşbehə (*göz kimi durulur ayna bulaqlar*), metonimiya (*göydən yer üzünə nurlar tökülür*) və epiteti (*ayna bulaqlar*) müəyyənləşdirərək şərh edirlər. Yalnız bundan sonra şagirdlərdən ucadan və ifadəli oxumağı tələb etmək olar. Oxu zamanı orfoepik tələffüz və s. gözlənməlidir. Bütün bunlar isə nitq mədəniyyətinin bir neçə dərs sonra öyrəniləcək əsas şərtlərini - düzgünlük, dəqiqlik və ifadəlilik şərtlərini şüurlu dərk etmək üçün baza hazırlayır.

152-ci çalışmada isə S.Rəhimovdan verilmiş nəsr nümunəsi üzərində iş aparılmalıdır. Şagirdlərdən tələb olunur ki: “Mətni oxuyun, xoşunuza gələn (daha “*çox yerində işləndiyi*”ni güman etdiyiniz) sözləri, ifadələri, cümlələri göstərin” gələn (səh. 97). Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər daha çox aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirirlər:

1) “İki yana şaqqalanmış .. Tərtər çayı”; 2) “Dərin uçurumlu İsti su dərəsi”; 3) “Tərtər çayının oynaq səsi... bu dağlara çal-çağır salırdı”; 4) “Öz başlanğıcını Dəli dağın təkindən götürən”; 5) “Çopur qara qayalar”; 6) “Qayaların arasından pıqqıldaya-pıqqıldaya dəlicəsinə çıxan, ... polad kimi sərt qayaların ortasından keçən, lülələlib, fısıltı ilə üstədən aşağı tökülüb, ağara-ağara gedən, şəlaləli çay”; 8) “Çay hay-harayı ilə sanki bütün dağlara meydan oxuyur”; 9) “ .. Sıx, sərt qayalar Tərtəri elə boğmağa başlayırdı ki, az qala çay çığırtıya qalxırdı” və s.

Beləliklə, mətnin dili üzərindəki iş şagirdlərə əyani şəkildə göstərir ki, bu ifadələr nitqi gözəlləşdirir, təsvir olunan mənzərəni aydın və canlı edir, nitqə

xüsusi axıcılıq, rəvanlıq, məzmun zənginliyi gətirir. 153-cü çalışma isə şagirdi yazılı nitq mədəniyyəti üçün səs olan fonetik normanın gözlənilməsinə hazırlayır: şagird əsgər məktubunda fonetik, leksik və qrammatik normaların pozulduğu məqamları müəyyənləşdirir. Əslində bu terminlərin (fonetik norma, leksik norma, qrammatik norma) mahiyyəti ilə şagirdlər bir neçə dərs sonra (“Ədəbi dilin normaları”) daha ətraflı tanış olacaqlar. Ona görə də müəllim şagirdlərə sadəcə tapşırıq bilər ki, mətndəki səhvləri müəyyənləşdirdinsinlər və məktubu düzgün formada köçürsünlər. Mətnə qrammatik səhv yoxdur, bir yerdə leksik səhvə yol verilmişdir (“... əsgər həyatına öyrənirəm” – “əsgər həyatına alışıram” əvəzinə), on səkkiz orfoqrafik səhvə yol verilmişdir ki, onlar da yanlış və ya düzgün tələffüzdən irəli gələn qüsurlardır. Yaxşı olar ki, şagirdlər düzəltdikləri səhvlərin mahiyyətini şərh etsinlər, hər hansı sözün niyə məktubda olduğu kimi yox, başqa cür yazılmalı olduğunu öyrəndikləri qaydalara əsaslanaraq şərh etsinlər. Məsələn: “Gücümüzən” düz yazılmayıb, çünki sözün kökü “güc” ismidir, -la² zərf düzəldən şəkilçisi -nan, -nən şəklində tələffüz edilsə də, -la, -lə kimi yazılmalıdır” və s.

“Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir” mövzusunun tədrisində əsasən iki amil (tələb) qabardılır. Nitq mədəniyyətinin gözəlliyi üçün: 1) dilin özünün səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi; 2) həmin dildən istifadə edənlərin hazırlığı (dərslik, səh. 98). Lakin bu iki tələbin şərhinə keçməzdən əvvəl **“milli mədəniyyət”** anlayışı və bunun içərisində nitq mədəniyyətinin yeri şagirdlərə çatdırılmalıdır. Keçən dərsdə şagirdlər “mədəniyyət” termini ilə tanış olmuşlar. Ancaq indi həm də aydınlaşdırılır ki, hər millətin özünə məxsus, onu dünya miqyasında tanıdan mədəniyyəti vardır. Məsələn, Azərbaycan xalqının məhz özünün yaratdığı, əsrlərlə formalaşdırdığı, cilaladığı musiqi mədəniyyəti, geyim mədəniyyəti, mərasim mədəniyyəti və s. vardır. Bunlar millətin bir növ atributlarıdır, onu başqa millətlərdən fərqləndirən cəhətləridir. Müəllim burada bədnam ermənilərin musiqi alətlərimizi, musiqi havalarımızı, milli xörəklərimizi və s. öz adlarına çıxmaqla nə məqsəd güddüklərini də şərh edə və mövzunu həyatla əlaqələndirə bilər. Bu mədəniyyət formalanının içərisində nitq mədəniyyətinin xüsusi yeri vardır. Nitq mədəniyyəti olmadan millətin mövcudluğu mümkün deyil.

Sonra isə yüksək səviyyəli nitq üçün tələb olunan yuxarıda qeyd etdiyimiz iki amil şərh edilir. Birinci tələb (dilin səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi) dərslərdə geniş izah olunmuşdur. Müəllim əlavə olaraq ayrı-ayrı ədiblərin, tarixi simaların Azərbaycan dilinin zənginliyi, gözəlliyi, ahəngdarlığı haqqında dediyi fikirləri də xatırlada bilər. Nisbətən fəal şagirdlərə bunları “tədqiq edib” növbəti dərslərdə yoldaşlarına çatdırmağı tapşırmaq da olar (tədqiqat metodu). Eyni zamanda qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan dili hələ qədim zamanlarda səlis, gözəl bir dil kimi formalaşmışdır. Nümunə üçün XI əsrdə yaşamış dahi Azərbaycan şairi, alimi Xatib Təbrizi ilə bağlı məlum əhvalatı da şagirdlərə çatdırmaqla bilər: X.Təbrizi Bağdadda ustadı Əbu-Əladan dərslər alarkən Təbrizdən gəlmiş qonşusunu görür və ustadından xahiş edir ki, iki il ayrıldığı vətənindən (Təbrizdən) xəbər tutmaq üçün onunla danışmağa icazə versin. Sonra Əbu-Əla ilə Xatib Təbrizi arasında belə bir mülakimat olur: “Mən qayıdıb onun yanında oturduqda məndən soruşdu: “Bu, hansı dildir?”. Dedim: “Bu, Azərbaycan əhalisinin dilidir”. Dedi: “Mən bu dili bilmirəm, ancaq sizin danışdıqlarınızın hamısını əzbərlədim”. Sonra o, qonşumla mənim danışdıqlarıma hamısını artıq-əskiksiz, olduğu kimi təkrar etdi” (Ə.Səfərli, X.Yusifli. “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”, Bakı, “Ozan” nəşriyyatı, 1998, səh. 51). Bu fakt Əbu-Əlanın fenomen yaddaşına sahib olması ilə yanaşı, hələ XI əsrdə Azərbaycan dilinin nə qədər sadə və gözəl olmasından xəbər verir. Yüksək səviyyəli nitq üçün tələb olunan ikinci şərt dil daşıyıcısından, yəni o dildə danışandan asılıdır. Nitq mədəniyyətinin yüksək olmasını istəyən hər kəs Azərbaycan dilinin səlisliyindən, ifadə imkanlarının genişliyindən düzgün faydalanma bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməlidir. Bunu bacarmayan şəxsi bütövlükdə mədəni şəxs adlandırmaq olmaz. Kiminsə geyim mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti və s. yüksək ola bilər, lakin nitq mədəniyyəti qaydasında deyilsə, bu bütövlük pozulur. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, nitq mədəniyyəti ümummilli mədəniyyətin bir formasıdır, tərkib hissəsidir. Azərbaycan dili ifadə imkanlarına görə dünyanın inkişaf etmiş dilləri ilə bir sırada duran dildir. Ancaq ondan lazımi səviyyədə istifadə etmək, yararlanmaq hər bir azərbaycanlının borcudur. Demək, dilin tətbiq səviyyəsi bizdən - dil daşıyıcılarından asılıdır.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci ildə verdiyi fərman “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” adlanır. Deməli, söhbət dili təkmilləşdirməkdən yox (çünki buna ehtiyac yoxdur), onun tətbiqini yüksək səviyyəyə qaldırmaqdan, təkmilləşdirməkdən gedir. Elə fərmanın adı göstərir ki, doğma dilimizin tətbiqi istənilən səviyyədə deyil. Bu proses bu gün də davam edir. Mətbuatda, radio və televiziya Azərbaycan dilinin gözəlliyindən, səlisliyindən nəinki faydalanmağı bacarmayan, hətta onu korlayan, özünün bir növ nitq “mədəniyyətsizliyini” nümayiş etdirən şəxslərlə - dil daşıyıcıları ilə tez-tez rastlaşmaq olur. Şagirdlərdə başqasının və özünün nitqinə tənqidi yanaşmaq bacarığı formalaşdırmaq üçün bu faktın üzərində xüsusi dayanmaq olar. Bunun üçün aşağıdakı tapşırıq formalarından da istifadə etmək mümkündür: Televiziya kanallarının hər hansı birində müxtəlif verilişləri müşahidə etmək oradakı nitq qüsurlarına münasibət bildirmək (Fakt tapmaqda şagirdlər çətinlik çəkməyəcəklər). 2) Hər hansı mətbuat vasitələrinin (qəzet və ya jurnalın) dilini müzakirə etmək. 3) Müəllimin bu məqsədlə xüsusi olaraq seçdiyi mətnin dilini şərh etmək. 4) Ayrı-ayrı şəxslərin nitqində tez-tez müşahidə olunan bəzi yanlış ifadələrə (məsələn: “həddindən artıq” ifadəsi tez-tez yerli-yersiz işlədilir: “Filankəs həddindən artıq yaxşı adamdır”; “Burada təbiət həddindən artıq gözəldir” tipli nümunələrdə olduğu kimi) münasibət bildirmək və s.

154-cü çalışmada “Koroğlu” dastanından mətn verilir və şagirdlərdən tələb olunur ki, “nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərini” müəyyənləşdirdinsinlər. Təbii ki, burada müəllimin “köməyinə ehtiyac var. Çünki şagirdlər “nitq mədəniyyətinin əsas göstəriciləri”nin nə olduğunu hələ bilmir (Sonrakı dərstdə nitq mədəniyyətinin şərtlərini öyrənərkən bu məsələ müəyyən qədər aydınlaşır). Müəllim tapşırır ki, mətndə nitqi gözəlləşdirən, onu təbii və canlı edən söz və ifadələri göstərsinlər. Beləliklə, diqqət aşağıdakı ifadələrə yönəldilir: “Gördü bir adam üz qoyub düz Çənlibelə gəlir”; “Keçəl Həmzə gəldi yetişdi”; “Hardan gəlib haraya gedirsən”; “Yeddi il ona at otardım, axırda para haqqımı da verməyib qapısının qovaladı”; “Koroğlu Keçəl Həmzəni də götürüb xanımların, dəlilərin yanına gəldi”; “Keçəllər fənd olarlar, munun gözləri Üçtəpə sağsağanının gözləri kimi qayır-qayr

qaynayır”; *“Heç sağ-əməlli adama oxşamır, rədd elə getsin”* və s. Müəllimin köməyi ilə seçilmiş bu nümunələrdə xalq danışığı dilindən gələn ifadələrin (*“qovala getsin”, “üz qoyub gəlir”, “gəldi yetişdi”, “qayır-qayır qaynayır”*), tələffüz formasının (munun, qovala, qapısının və s.) nitqə xüsusi gözəllik şirinlik, təbilik verdiyi nəzərə çarpdırılır.

155-ci çalışmada isə yazılı ədəbiyyatda nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərini müəyyənləşdirmək tapşırılır. Nümunə C.Məmmədquluzadənin M.F.Axundov haqqında yazdığı məqalədənir. Mətnəki cümlələrin uzunluğu, mürəkkəbliyi, söz sırası, bəzi sözlər (*yadəvərlik, sərlövhə, təbir*) yazılı nitq üçün səciyyəvi olsa da, M.Cəlilin üslubuna məxsus müəyyən cəhətlər, deyim tərzini (*“ya çox yazmaq lazımdır, ya da heç yazmamaq lazımdır”; “ya yaxşı yazmaq lazımdır, ya heç yazmamaq lazımdır”; “mən Mirzə Fətəlinin barəsində nəinki çox yazmaq, bəlkə, heç az da yazmaq xəyalında deyiləm”*) onu şifahi danışığa yaxınlaşdırır və oxunaqlı edir.

Dərslikdəki **156, 157 və 158-ci çalışmalar** da qüsurlu nitq üzərində müşahidə aparmaq və nöqsanları üzə çıxarıb şərh etmək bacarığı formalaşdırmaq məqsədi güdür (bax: səh. 101). 156-cı çalışmada Ü.Hacıbəyovdan verilən mətnə nitq mədəniyyətinin hansı tələblərinin pozulduğunu tapmaq tələb olunur. Burada müəllim şagirdlərin diqqətini tipin dilində işlədilən *“soldat”, “meşat eləmə”, “çto tam uqodno”, “provodite, ye qo i ne dopuskayte niko qo”, “bulunsun”, “xayır”* kimi sözlərə cəlb edir və obrazın xarakterini, Azərbaycan dilinə xor baxmasını açmaq, ifşa etmək üçün müəllifin belə bir üsuldən yararlandığını söyləyir. Mətnə müəllifin dilində də *“kontor”, “intelligent”, “upravlyayşşi”* kimi sözlər işlənir. Bu isə Ü.Hacıbəyovun özünü guya rusca təhsil alanlara oxşatmaq üçün istifadə etdiyi kinayə üsuludur. 157 və 158-ci tapşırıqlarda isə şagird başqasının və özünün nitqinə nəzarət etməklə səhvləri müəyyənləşdirmək və aradan qaldırmaq bacarığı göstərməlidir. Yuxarıda qeyd etdik ki, *“nitq mədəniyyəti”* anlayışı iki mənada işlənir: 1) dilçiliyin praktik sahələrindən biri kimi; 2) mədəniyyətin bir forması kimi. **“Nitq mədəniyyətinin şərtləri”** mövzusu məhz ikinci anlamla bağlıdır. Müəllim bu mövzunun tədrisinə şagirdlər qarşısında belə bir problemli sual

qoymaqla başlaya bilər: “Sizcə, kimin nitq mədəniyyəti yüksəkdir? Yüksək, mədəni nitqə yiyələnmək üçün nə lazımdır?” Təbii ki, cavablar müxtəlif olacaq. Müəllim bu cavablara istiqamət verməklə yanaşı, onlara özünün də münasib əlavə və düzəlişlərini edir və nəticədə yüksək mədəni səviyyəli nitqin ayrı-ayrı xüsusiyyətləri söylənir və şərh olunur. Dərslikdə nitq mədəniyyətinin üç əsas şərti göstərilir: “1) düzgünlük, 2) dəqiqlik və 3) ifadəlilik” (səh. 102). Müəllim bu üç əsas şərtin izahına keçməzdən əvvəl mövzuya ayrılmış birinci saatda nitq mədəniyyətinin digər tələbləri (bunları əlamət və ya şərt də adlandırmaq olar) haqqında məlumat verə və nəhayət, bu üç əsas şərt ətrafında daha çox dayana bilər. Müvafiq elmi ədəbiyyatda nitq mədəniyyətinin aşağıdakı tələbləri də göstərilir. Müəllimə kömək məqsədilə bu tələblərin hər biri haqqında qısa məlumat verməyi məqsəduyğun bildik.

- 1) **Nitqin aydınlığı.** Çatdırılan fikir həm danışan (yazan), həm də dinləyən (oxuyan) üçün başadüşülən olmalıdır. Bu tələb müəllimələr üçün xüsusilə gərəklidir. Müəllimin mövzunu bilməsi onun hələ şagirdə çatdırılması demək deyil. Gərək müəllim fikrini aydın, anlaşıqlı, şagirdin başa düşəcəyi tərzdə izah etməyi, çatdırmağı bacarsın.
- 2) **Nitqin yığcamlığı.** “Yığcamlıq dedikdə müxtəsərlik, fikrin qısa və aydın ifadə olunması nəzərdə tutulur” (N.Abdullayev, Z.Məmmədov. “Nitq mədəniyyətinin əsasları”. Bakı, 2008, səh. 37-38). Natiqin nitqi nə qədər aydın olsa da, o müvafiq normaları gözləsə də, artıq sözlərə, təkrar ifadələrə, uzunçuluğa yol yerirsə, dinləyicini gec-tez yoracaq və onun nitqi cansıxıcı olacaq. Ona görə də əsl natiq ən geniş mətləbləri, fikirləri belə yeri gələndə yığcam şərh etməyi bacarmalıdır.
- 3) **Nitqin təmizliyi.** Fikrini ədəbi dildə ifadə edən hər bir kəs nitqin təmizliyinə xüsusi fikir verməlidir. Yəni onun nitqində dialekt sözləri, yersiz əcnəbi ifadələr, jarqonlar, vulqarizmlər, tüfeyli sözlər və s. işlədilməməlidir. Bunlar nitqi korlayır, onun sahibi haqqında mənfi fikir formalaşdırır.
- 4) **Nitqin zənginliyi.** Bu, nitqdə işlənən dil vasitələrinin rəngarəngliyi,

çoxçalarlı olması deməkdir. Natiqin söz ehtiyatı nə qədər bol olsa, Azərbaycan dilinin üslubi imkanlarına nə qədər çox yiyələnsə, onun nitqi bir o qədər zəngin olar. Lüğət ehtiyatının kasıblığı səbəbindən eyni sözü yersiz təkrar etmək, standart cümlə formalarından istifadə, lazım olanı tapa bilmədiyindən kəkələmələr, yorucu fasilələr qarşı tərəfi (auditoriyanı) bezdirir.

- 5) **Nitqin sadəliyi.** Bu tələb nitqin primitivliyi kimi yox, onun qarşı tərəfə daha sadə formada çatdırılması ilə bağlıdır. Təbii ki, burada nitq situasiyası da nəzərə alınmalıdır. Belə ki, eyni mövzu ilə bağlı müxtəlif səviyyəli adamlara məlumat vermək olar. Hər bir natiq fikrini qarşı tərəfin anlama biləcəyi səviyyədə ifadə etməlidir
- 6) **Nitqin təbiiyi.** Nitq (xüsusilə şifahi nitq) təbii, canlı olmalıdır. Kitab tələffüzü, “sığallanmış” cümlələr, quru, cansız, təmtəraqlı sözlər nitqi yorucu edir.
- 7) **Nitqin orijinallığı, özünəməxsusluğu.** Hamımız Azərbaycan dilində danışsaq da, hər kəsin özünə aid nitq xüsusiyyətləri var. Bu an çox tələffüz çalarında, fərdi söz ehtiyatında, cümlə qurmaq bacarığında özünü göstərir. Ancaq özünəməxsusluq ədəbi dilin normalarından kənara çıxmağa əsas vermir.
- 8) **Nitqin münasibliyi.** “Nitq məqamına, yerinə, danışan və dinləyənin xarakterinə, məqsədinə və s. görə müxtəlif şəkildə təzahür edir” (N.Abdullayev, Z.Məmmədov. Göstərilən əsər, səh. 59). Bu tələbdən müəllim də özü üçün nəticə çıxarmalıdır. İstənilən mövzunu tədris edərkən, aydınlaşdırarkən dərs dediyi sinfin səviyyəsini nəzərə almalı, nitqini onların səviyyəsinə uyğunlaşdırmalıdır.
- 9) **Nitqin rabitəliliyi.** Nitqin rabitəli qurulması üçün ilk növbədə haqqında məlumat veriləcək mövzu mənimsənilməlidir. Sonra bu mövzunu qarşı tərəfə hansı ardıcılıqla çatdırmaq barədə düşünmək gərəkdir: fikrin ifadəsinə hardan, nədən başlanılacaq, sonra fikir necə davam etdiriləcək,

ayrı-ayrı detallar, əlamət və xüsusiyyətlər bir-biri ilə necə əlaqələndiriləcək və nəhayət, mövzuya necə yekun vurulacaq - bütün bunlar haqqında düşünmədən nitqi rabitəli etmək olmaz. Rabitəsiz nitq isə dinləyici (oxucu) üçün anlaşılmaz olur. Nitq mədəniyyətinin bu tələbləri haqqında şagirdlərin başa düşəcəyi tərzdə məlumat verdikdən sonra müəllim əlavə edir ki, bunların içərisində nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliliyi nitq mədəniyyətinin əsas şərtləridir. Əslində yuxarıda göstərilən tələblərin bir çoxu bu üç əsas şərt daxilində öz əksini tapır. (Sonrakı dərslərdə müəllim nitq mədəniyyətinin bu üç əsas şərti üzərində ayrıca dayanır).

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 2010, №3